

Original Paper

Sequence Chronology evaluation of the Neolithic Period at Fars on the Basis of Hormangan Site

Morteza Khanipour^{*1}, Kamal Aldin Niknami²

¹Graduate Ph.D. in Archaeology, University of Tehran, Tehran, IRAN

²Professor Department of Archaeology, University of Tehran, Tehran, IRAN

Received: 07/10/2017

Accepted: 28/12/2017

Abstract

The number of Neolithic sites in Fars greatly increases in the pottery Neolithic period. How this pattern indicates the high capability of pottery Neolithic period of Fars is not clear yet. Even though a definite path to the growth of indices of Neolithic settlement patterns in Fars during the seventh and sixth millennium B.C has been recommended which may indeed be true, for this period we cannot solely rely on Kur river basin and its other adjacent regions, rather the settlements which are also located in the valleys between mountains in Fars as well, even though most of the known pottery Neolithic sites are located in Kur river basin. Until now most of the analysis and research performed in the Fars Neolithic period had been focused on Kur river basin and Marvdasht plain in particular. Considering the fact that Fars has a variety of plains and valleys with different environmental features, in order to present a more comprehensive analysis for the Neolithic period of Fars, more surveys and research on the other regions are required. In light of the previous surveys and excavations, it seems that the Neolithic cultures of southern Fars have been different, therefore regions similar to Fasa, Darab or the southern basin of Qareagaj river have had a different pottery culture from Kur river basin and northern Fars. In this article, cultures from the northern half of Fars which have similarities with Kur river basin shall be discussed. Considering the existing problems in Fars cultural zone, Bavnat river went under survey, during which the Hormangan site was discovered and afterward excavated. The excavation in the said site was important for several reasons, first because a site outside of Marvdasht plain was going to be excavated, second, the said site was located in Fars altitude with a nearly cold weather and with a height of 2360 meters, which made it the highest Fars Neolithic site in terms of elevation. Third, Hormangan's simultaneity with Mushki period is a great assistance for the two points of this period's chronology and livelihood economy in Mushki period. In this article, the existing challenges within the chronology of Fars Neolithic period shall be presented after which an introduction and a presentation of the results from Hormangan excavation and also an absolute chronology of the said site is discussed. Finally using a relative comparison between cultural material and absolute chronology from Neolithic sites, Fars chronology is evaluated. In the following article, the goal is, to begin with, absolute chronology of the said site and other Neolithic sites located in the northern half of Fars and also a comparison of cultural materials and understanding cultural characteristics to reach a better understanding regarding the neolithic zone of Fars region. In order to date the Hormangan site, 8 charcoal, and animal bone samples were sent to the University of Tokyo laboratory where the results showed that the said zone had been used for settlement from 6373 B.C which lasted up to 5950 B.C. Taking into account the similarities of Bashi materials with Hormangan, Rahmat Abad, and Mushki regions and the absolute chronology

* Corresponding author: khanipoor.m@ut.ac.ir

of these regions, consideration of Bashi phase does not seem logical, therefore by comparing the cultural materials and absolute chronology done in other regions, a sequence chronology including Rahmat Abad (7500–7000 B.C), formative Mushki (7000–6400 B.C), Mushki (6400–6000 B.C), Jari (6000–5600 B.C) and Shams Abad (5600–5200 B.C) for the neolithic period of Fars can be presented.

Keywords: Fars cultural basin, Neolithic period, Hormangan site, C¹⁴ date.

مقاله پژوهشی

ارزیابی توالی فرهنگی دوره نوسنگی فارس بر اساس

گاهنگاری مطلق محوطه هرمنگان

مرتضی خانی پور^{۱*}، کمال‌الدین نیکنامی^۲

۱. دانش‌آموخته دکتری پیش از تاریخ دانشگاه تهران، تهران، ایران

۲. استاد گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۷/۵

چکیده

طی چند دهه گذشته کاوش‌های متعددی در محوطه‌های نوسنگی فارس صورت گرفته که نتایج حاصل از این پژوهش‌ها منجر به ارائه گاهنگاری‌ها و نظرات مختلفی شده است. بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته متمرکز بر حوضه رود کر بوده و با توجه به ویژگی‌های زیست‌محیطی متفاوت فارس، این زیست‌بوم بر شکل‌گیری فرهنگ‌ها در طول دوران مختلف تأثیرگذار بوده است؛ بنابراین جهت درک بهتر فرهنگ‌های پیش از تاریخی نیاز است تا دشت‌ها و دره‌ها مورد بررسی و مطالعه قرار گیرند تا بتوان تحلیل جامع‌تر ارائه نمود. از این رو با توجه به وجود برخی سوالات و ابهامات موجود در شناخت فرهنگ‌های نوسنگی باسفال فارس، محوطه هرمنگان واقع در حوضه رودخانه بوانات مورد کاوش قرار گرفت. طی کاوش صورت گرفته دو فاز استقرار شناسایی شد که به‌طور نسبی مواد فرهنگی آن قابل مقایسه با تل موشکی، جری ب، بشی، کوشک هزار و تپه رحمت‌آباد است. در این مقاله سعی بر آن است تا در ابتدا به گاهنگاری نسبی و مطلق این محوطه پرداخته شود و سپس با توجه به گاهنگاری مطلق این محوطه و دیگر محوطه‌های نوسنگی نیمه شمالی فارس و همچنین مقایسه مواد فرهنگی و شناخت شاخصه‌های فرهنگی، ارزیابی توالی فرهنگی دوره نوسنگی در این منطقه صورت گیرد. جهت تاریخ‌گذاری محوطه هرمنگان ۸ نمونه زغال و استخوان حیوانی به آزمایشگاه دانشگاه توکیو ارسال شد که نتایج نشان می‌دهد این محوطه در حدود ۶۳۷۳ ق.م. مورد استقرار قرار گرفته و تا حدود ۵۹۵۰ ق.م ادامه داشته است. با توجه به شباهت مواد فرهنگی بشی با محوطه هرمنگان، رحمت‌آباد و موشکی و گاهنگاری‌های مطلق این محوطه‌ها در نظر گرفتن فاز بشی چندان منطقی به نظر نمی‌رسد، بنابراین با مقایسه مواد فرهنگی و گاهنگاری‌های مطلق صورت گرفته در دیگر محوطه‌ها می‌توان توالی گاهنگاری شامل رحمت‌آباد (۷۵۰۰-۷۰۰۰ ق.م)، شکل‌گیری موشکی (۷۰۰۰-۶۴۰۰ ق.م)، موشکی (۶۴۰۰-۶۰۰۰ ق.م)، جری (۶۰۰۰-۵۶۰۰ ق.م) و شمس‌آباد (۵۶۰۰-۵۲۰۰ ق.م) برای دوره نوسنگی فارس ارائه نمود.

واژگان کلیدی: حوزه فرهنگی فارس، دوره نوسنگی، محوطه هرمنگان، تاریخ‌گذاری مطلق.

* نویسنده مسئول: مکاتبات: تهران، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه باستان‌شناسی، کد پستی: ۱۴۱۷۶۱۴۴۱۸

پست الکترونیکی: khanipoor.m@ut.ac.ir

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را با دیگران به اشتراک بگذارد منوط بر اینکه حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

۱. مقدمه

با اینکه سال‌ها از آغاز نخستین کاوش‌های باستان‌شناختی در فارس می‌گذرد، با توجه به مطالعات صورت گرفته در این منطقه، هنوز مشکلات عمده‌ای در توالی گاهنگاری فارس و مسائل حل‌نشده بسیاری در باستان‌شناسی آن وجود دارد. همچنین تصویر واضح و روشنی از چگونگی زندگی اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و مذهبی مردمان پیش‌ازتاریخ فارس در دست نیست. شاید دلیل عمده این امر، محدودیت کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناختی به‌استثنای چند محوطه، در دست نبودن داده‌های قابل اطمینان لایه‌نگاری باشد [1]، تاریخ‌گذاری‌های مطلق که به‌عنوان مبنایی در مطالعات باستان‌شناسی جهت به دست آوردن تاریخی تقویمی در نظر گرفته می‌شود، بسیار اندک و عموماً در سال‌های اخیر صورت گرفته است. پژوهش‌های گسترده و اصلی باستان‌شناسی که در محوطه‌های پیش‌ازتاریخ فارس صورت گرفته و امروزه به‌عنوان مبنای اصلی گاهنگاری در این منطقه در نظر گرفته می‌شود، مربوط به زمانی بوده که انجام مطالعات میان‌رشته‌ای و تاریخ‌گذاری مطلق چندان رایج نبوده است. به نظر می‌رسد انجام بازنگری در محوطه‌های اصلی پیش‌ازتاریخی منطقه فارس جهت مطالعات جدید لازم است. تعداد محوطه‌های نوسنگی، در فارس دوره نوسنگی باسفال، به‌شدت افزایش می‌یابد و اینکه تا چه حد این الگو نشان‌دهنده قابلیت محوطه‌های نوسنگی باسفال است، مشخص نیست. هرچند مسیر مشخصی از رشد شاخصه‌های الگوی استقرارهای نوسنگی فارس در طول اواخر هزاره هفتم و ششم قبل از میلاد [2] پیشنهاد شده و ممکن است اساساً صحیح باشد. برای این دوره تنها نمی‌توان به محوطه‌های حوضه رود گُر و نواحی مجاور آن متکی بود، بلکه استقرارها در دیگر دشت‌ها و دره‌های میان‌کوهی فارس نیز قرار دارند [3]، هرچند که تعداد زیادی از محوطه‌های نوسنگی باسفال شناخته‌شده، در حوضه رود گُر هستند [4-6]. تاکنون بیشتر پژوهش‌ها و تحلیل‌های صورت گرفته دوره نوسنگی فارس معطوف به حوضه رود کر به‌خصوص دشت مرو دشت بوده است. از آنجاکه فارس دارای دشت‌ها و دره‌های گوناگون با ویژگی‌های زیست‌محیطی متفاوت است نیاز به انجام

بررسی‌ها و پژوهش‌های بیشتری بر روی دیگر مناطق الزامی است تا از این طریق تحلیل‌های جامع‌تری از دوره نوسنگی فارس صورت گیرد. با توجه به کاوش‌های انجام گرفته به نظر می‌رسد در دوره نوسنگی، فرهنگ‌های فارس در مناطق جنوبی متفاوت بوده‌اند از این‌رو مناطقی مثل فسا، داراب و یا حوضه جنوبی رودخانه قره‌آجاج دارای فرهنگ سفالی متفاوت از حوضه رودخانه کر و شمال فارس بوده است که شاید بتوان گاهنگاری مجزایی برای حوزه جنوبی فارس قائل شد و این امر نیازمند پژوهش‌ها و کاوش‌های جدیدی در این مناطق است. در این نوشتار به فرهنگ‌های نیمه شمالی فارس که با حوضه رودخانه کر همگونی دارند پرداخته شده است. با توجه به مشکلات موجود در حوزه فرهنگی فارس، حوضه رودخانه بوانات مورد بررسی قرار گرفت که طی آن محوطه نوسنگی هرمنگان شناسایی [7] و سپس کاوش [8] گردید. هم‌زمانی استقرار محوطه هرمنگان با دوره موشکی از دو نظر ارزیابی گاهنگاری این برهه زمانی و همچنین شناخت تغییرات اقتصاد معیشتی در دوره موشکی حائز اهمیت است. در این مقاله ابتدا چالش‌های موجود در گاهنگاری دوره نوسنگی فارس ارائه شده، سپس به معرفی و ارائه نتایج حاصل از کاوش محوطه هرمنگان و همچنین گاهنگاری مطلق این محوطه پرداخته شده است و در نهایت با استفاده از مقایسه نسبی مواد فرهنگی و گاهنگاری مطلق، توالی گاهنگاری دوره نوسنگی فارس مورد ارزیابی قرار گرفته است.

۲. چالش‌های گاهنگاری نوسنگی فارس

با توجه به سابقه نسبتاً طولانی مطالعات دوره نوسنگی در منطقه فارس، هنوز شماری از پرسش‌های اساسی بدون پاسخ مانده‌اند. در این میان شاید مهم‌ترین سؤال، گاهنگاری منطقه است. هنوز به‌طور مسلم شروع دوره نوسنگی فارس، و اینکه ساکنان آن دوره چگونه، کی و از کجا وارد فارس شدند به‌درستی روشن نیست [9]. تا قبل از کاوش‌های رحمت‌آباد [10] اکثر محققان دوره موشکی را قدیمی‌ترین مرحله دوره نوسنگی در فارس می‌دانستند، هرچند واندنبرگ احتمال می‌دهد که چند محوطه شناسایی شده در بررسی وی مربوط به دوره نوسنگی بدون

سفال هستند با این حال سامنر در بررسی‌های خود هیچ محوطه‌ای از نوسنگی بی‌سفال شناسایی نکرد [11]، عزیزاده نیز احتمال می‌دهد که ممکن است مرحله‌ای قدیمی‌تر از دوره موشکی در فارس وجود داشته باشد با این حال وی با توجه به مجموعه سفال‌ها، دوره موشکی و جری را از نظر سبک‌شناختی با فرهنگ‌های هم‌زمان یا قدیمی‌تر زاگرس مرکزی مرتبط دانسته و معتقد است که در بین فرهنگ‌های نوسنگی قدیم زاگرس مرکزی، سفال‌های قلعه رستم I و II بیشترین شباهت را با محوطه‌های نوسنگی فارس یعنی موشکی، جری و به‌ویژه کوتاهی دارد. همچنین وی با توجه به تمام ویژگی‌های سفال قلعه رستم و عناصر مشترک آن با سفال‌های ابتدایی فارس، احتمال می‌دهد که خاستگاه سنت‌های سفالی موشکی و جری می‌تواند در نواحی شهرکرد و خان‌میرزا، در کوه‌های زاگرس باشد [9].

رابطه گاهنگاری میان دو فاز فرهنگی موشکی و جری، بحث‌های مکرری را از دهه ۱۹۵۰م. تا همین اواخر به همراه داشته است [16-12، 4] و اندنبرگ با کاوش در تل موشکی و جری به‌درستی نمی‌تواند تقدم و تأخر این دو فاز را از یکدیگر تفکیک کند اما احتمال می‌دهد که فاز جری قدیمی‌تر باشد [12، 13]. ژاپنی‌ها در کاوش پایین‌ترین لایه‌های فرهنگی تل جری تعدادی سفال موشکی به‌دست آوردند [17]، اما اینکه این سفال‌ها همراه با سفال جری بوده یا خیر مشخص نیست. به‌رحال بر اساس تجزیه و تحلیل ارائه‌شده از لایه‌های موشکی، کاوشگران معتقدند که سبک سفالی موشکی قدیمی‌تر از جری است [14]. سامنر به دلیل ارائه شواهد قانع‌کننده لایه‌نگاری از هر دو محوطه و همچنین پراکنش محوطه‌هایی که خود شناسایی کرده بود، به تقدم دوره موشکی تأکید دارد [4]. همچنین در ترانسه TMB تل موشکی نیز سفال‌هایی شبیه سفال‌های جری B و تل بشی به دست آمده است که ارتباط لایه‌نگاری این‌گونه سفالی با سفال‌های دوره موشکی به‌درستی مشخص نیست. ویت و دایسون نیز بر مبنای شواهد سفالی بین منطقه‌ای، موشکی را مقدم بر جری می‌دانند. آن‌ها پیشنهاد می‌کنند که موشکی با دوره سیلک I₃ هم‌زمان است، در حالی که جری، هر چند که مجموعه سفالی زیاد نیست، به دوره سیلک I₄

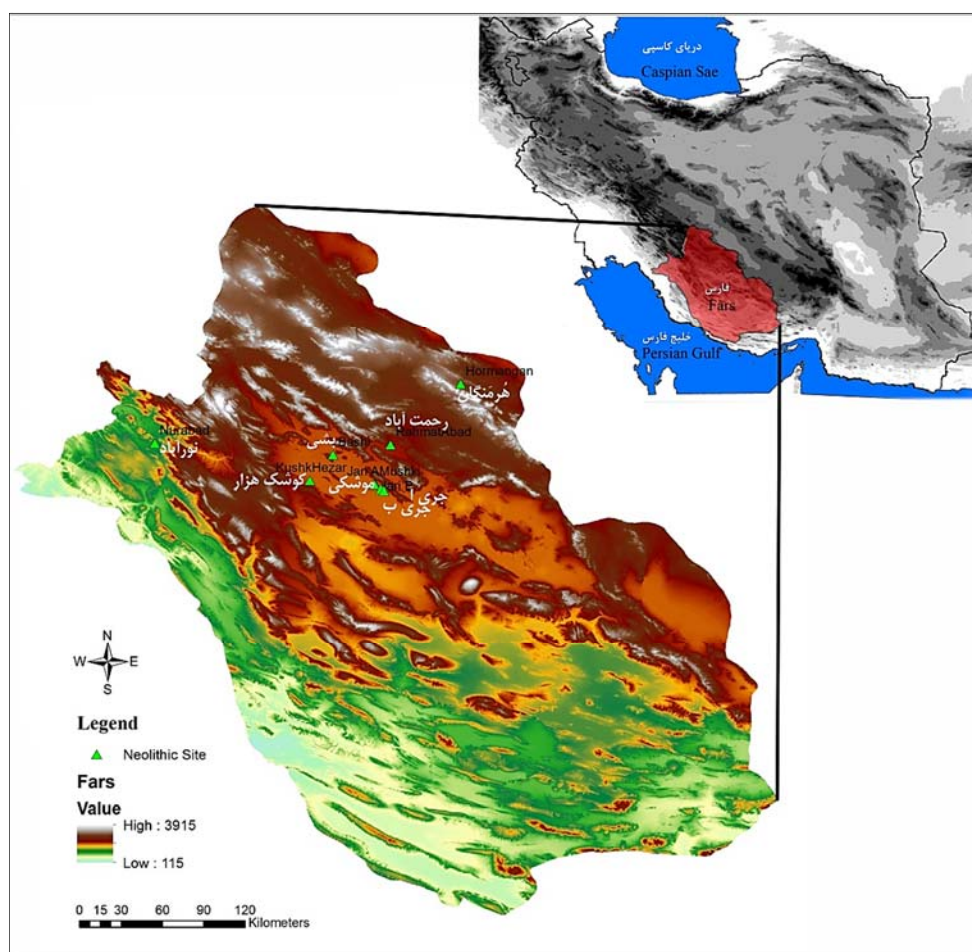
نزدیک‌تر است [18]. عزیزاده احتمال می‌دهد که در کنار هم بودن سفال‌های موشکی و جری نشان می‌دهد که هر چند موشکی شاید کمی قدیمی‌تر از جری باشد ولی برای مدت زمانی این دو فرهنگ به‌موازات هم تحول یافته و در نهایت جری جایگزین موشکی شده است. پس از کاوش‌های هیئت ژاپنی، تقدم و تأخر فاز موشکی و جری مورد موافقت پژوهشگران قرار گرفت. با این حال عزیزاده با اینکه در کتاب منشأ نهادهای حکومتی در پیش‌از تاریخ فارس به تفصیل در مورد گاهنگاری فارس پرداخته اما در جدول گاهنگاری که نهایتاً ارائه می‌دهد جری الف و باکون ب ۱ را قدیمی‌تر و هم‌زمان با شوش عتیق ۳ خوزستان و فلات عتیق (زاغه تحتانی) می‌داند و گاهنگاری آن را حدود ۶۰۰۰ ق.م، پس از آن جری ب را بین ۶۰۰۰ تا ۵۵۰۰ ق.م و موشکی را هم‌زمان با شوش میانه متقدم و شوش قدیم خوزستان و فلات قدیم A-B (سیلک I-II) و تاریخ آن را حدود ۵۵۰۰ دانسته که تا حدود ۵۰۰۰ ق.م نیز ادامه داشته است. وی در پاورقی این جدول اظهار داشته که طی پژوهش‌های اخیر (فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۳) در محوطه‌های تل موشکی، تل جری الف و ب و تل باکون الف و ب، توالی مراحل آغازین پیش‌از تاریخ فارس به کلی دگرگون شده است. بر این اساس قدیمی‌ترین مرحله پیش‌از تاریخ، در محوطه‌های تل باکون ب (لایه ب ۱) و تل جری الف شناسایی شد و مراحل جری ب و موشکی پس از آن قرار گرفت. به گفته نویسنده دلیل اعمال نمودن گاهنگاری در کتاب این است که کتاب فوق در آستانه فرستادن به چاپخانه بوده و تنها امکان تغییرات در جدول گاهنگاری وجود داشته است [9]. نظر عزیزاده در این خصوص، گاهنگاری نوسنگی فارس را به چالشی اساسی روبرو نمود به طوری که نتایج حاصل از سال‌ها کاوش و پژوهش در نوسنگی فارس را به‌صورت متفاوت نشان داد. نیشیاکی نیز قبل از انجام آزمایش‌های گاهنگاری مطلق بر روی مواد فرهنگی تل موشکی در خصوص گاهنگاری موشکی / جری / شمس‌آباد، برای دوره موشکی تاریخ ۵۴۰۰-۶۰۰۰ ق.م، برای دوره جری تاریخ ۴۹۰۰-۵۴۰۰ ق.م و برای دوره شمس‌آباد تاریخ ۴۶۰۰-۴۹۰۰ ق.م را پیشنهاد کرده است [19]. آلدن نیز با توجه به یافته‌های محوطه کوشک

هزار برای دوره موشکی تاریخ حدود ۶۱۰۰ تا ۵۶۰۰ ق.م. برای دوره جری ۵۶۰۰ تا ۵۰۰۰ ق.م. و برای دوره شمس‌آباد تاریخ ۵۰۰۰ تا حدود ۴۸۰۰ ق.م. را پیشنهاد کرده است [5].

باین‌حال، هرگونه تلاش برای درک گسترش فرهنگ نوسنگی فارس بدون گاهنگاری مطلق دشوار است. یکی از دلایل چنین مشکلاتی، محدود بودن تاریخ‌های رادیوکربن در محوطه‌های موشکی و جری ب بوده است. به‌علاوه، از حفاری جری ب تنها گزارشی مقدماتی منتشرشده [17] که منجر به ارائه جداول گاهنگاری مختلف و قرار دادن هر یک از دوره‌های موشکی و جری در واحدهای مختلف زمانی شده است [5,14,18,20,21]؛ که خوشبختانه طی سال‌های اخیر مواد فرهنگی این محوطه‌ها توسط نیشیاکی مورد ارزیابی

مجدد قرار گرفته و چندین نمونه گاهنگاری مطلق نیز از این محوطه‌ها ارائه شده است [21,22].

با این‌وجود، با کاوش در تل بشی فاز فرهنگی جدیدی تحت عنوان بشی بین دو فاز موشکی و بشی پیشنهاد گردیده [6,23] که موجب پیچیدگی بیشتر در چهارچوب فرهنگی/تاریخی این منطقه شده است. تپه بشی در سال ۲۰۰۳ توسط تیمی به سرپرستی کامیار عبدی، راینهارد برنیک و سوزان پولاک مورد کاوش قرار گرفت که کاوشگران این محوطه پس از تحلیل مواد به‌دست‌آمده معتقدند که در بین فاز موشکی و جری می‌توان مرحله‌ای را تحت فاز بشی گنجانند [6] که این نیز به چالش‌های گاهنگاری دوره نوسنگی فارس افزود. فاز بشی نیز طی این سال‌ها مورد نقد و بررسی پژوهشگران قرار گرفته است؛ نیشیاکی در تحلیل مواد فرهنگی ترانشه TMB تل

شکل ۱: پراکنش محوطه‌های نوسنگی مورد بحث در مقاله

Fig. 1: The location of Neolithic sites in Fars that discussed in this paper

موشکی، هنگام استفاده از فاز بشی معادل بشی یا TMB استفاده می‌نماید و اظهار می‌کند که فاز بشی، فازی که قبلاً در کاوش دومین گمانه در تل موشکی TMB نامیده شده بود [15]، مرحله انتقالی بین فازهای موشکی و جری در نظر گرفته شده است [21]، با کاوش در تپه رحمت‌آباد، عزیزی خراقی نیز با مدنظر قرار دادن سفال‌های به‌دست‌آمده از رحمت‌آباد و تاریخ‌گذاری مطلق صورت گرفته و مقایسه آن با بشی، موشکی و جری، معتقد به فاز بشی نبوده و به‌نظر وی حضور یا عدم حضور نقوش سفالی خاص در لایه‌های باستان‌شناختی بیانگر فاز فرهنگی جدیدی نیست؛ و بر مبنای اطلاعات تل موشکی و جری ب و تپه رحمت‌آباد، سفال‌هایی که تحت عنوان فاز بشی معرفی شده‌اند احتمالاً نوع خاصی از نقوش سفالی است که در فاز موشکی رواج داشته و این نقوش و نقوش کلاسیک موشکی از کانتکستی مشابه از تپه رحمت‌آباد به‌دست آمده‌اند [24]. با این حال ویکس در انتشارات خود فاز بشی را بین دو فاز موشکی و جری می‌داند [25].

با توجه به گاهنگاری‌های صورت گرفته پس از دوره جری، دوره باکون ب ۱ و یا شمس‌آباد جایگزین می‌شود. از این دوره اطلاعات چندانی درست نیست، تنها شاخص فرهنگی این دوره سفال‌های خشن و زمخت بدون نقش است که از تپه باکون ب و جری [17,26,27] به‌دست‌آمده است که تاریخ‌گذاری مطلق دوره شمس‌آباد و پایان دوره نوسنگی در فارس به‌درستی مشخص نیست

۳. مواد و روش‌ها

۳-۱. محوطه هرمنگان

محوطه هرمنگان در غرب روستای جشنیان (UTM: 39 R 741396 3377711) در حوضه جنوبی رودخانه بوانات در ارتفاع ۲۳۶۴m از سطح دریا واقع شده است (شکل ۱- Fig: 1). این محوطه دارای امتداد شمالی-جنوبی بوده که بخش‌های جنوبی و شرقی آن در اثر فعالیت کشاورزی از بین رفته است. سه ترانشه به منظور کاوش در محوطه ایجاد گردید، با کاوش در گمانه یک در بخش جنوبی محوطه با ابعاد ۸ × ۸م بقایای معماری شناسایی شد که به سمت شمال ادامه داشت؛ جهت شناخت بهتر فضاهای معماری، ترانشه دو با ابعاد ۵ × ۵m در شمال ترانشه یک

کاوش شد. طی کاوش‌های صورت گرفته در این دو ترانشه، دو مرحله استقرار شناسایی شد؛ در مرحله قدیمی‌تر عدم وجود معماری و همچنین وجود اجاق‌های متعدد و پراکندگی خاکستر نشان از عدم یکجانشینی و احتمالاً کوچرو بودن دارد. بر روی این نهشته‌ها معماری چینه‌ای شامل: اتاق‌ها و فضاهای متعدد با دیوارهای اندود شده به‌دست آمدند (شکل ۲- Fig: 2). ترانشه سه نیز با ابعاد ۴ × ۴m در سمت شمال غربی محوطه ایجاد گردید که با کاوش در آن سازه‌ای حرارتی به دست آمد، سطح سازه بر اثر حرارت زیاد و مداوم تا حدودی جوشیده و به رنگ سبز درآمده و متراکم شده بود، در لایه زیرین آن نیز خاک‌ها بر اثر حرارت به رنگ قرمز درآمده بودند. با توجه به تغییر بافت و رنگ خاک بر اثر حرارت مداوم و همچنین یافت شدن سفال در اطراف آن می‌توان احتمال داد که این سازه کوره‌ای از نوع کوره‌های اولیه باز بوده که سفال‌های مردمان هرمنگان در آن تولید می‌شده است.

۳-۲. گاهنگاری نسبی محوطه هرمنگان

با کاوش در محوطه هرمنگان و نیز گاهنگاری نسبی یافته‌ها مشخص گردید که محوطه هرمنگان در دوره نوسنگی بر روی شیب جنوبی تپه ماهوری شکل گرفته که مواد فرهنگی آن کاملاً قابل‌مقایسه با محوطه‌های نوسنگی اواخر هزاره هفتم حوضه رودخانه کر و پلوار است. مهم‌ترین یافته‌های کاوش عمدتاً شامل: سفال، اشیای ریز گلی و سنگی، مصنوعات و ادوات سنگی بود که کمک فراوانی در راستای مقایسه نسبی و گاهنگاری نسبی در جهت شناخت و تحلیل بهتر دوره نوسنگی فارس نمود.

سفال‌های محوطه هرمنگان را می‌توان به دو گروه کلی نخودی و قرمز تقسیم نمود که هر گروه را می‌توان به دو دسته منقوش و ساده و از نظر کیفیت ساخت نیز به دو گروه سفال‌های متوسط و خشن تفکیک کرد. تمپر تمامی سفال‌ها گیاهی بوده اگرچه در برخی از نمونه‌ها آثار مواد معدنی شامل شن ریز یا دانه‌های ریز سفیدرنگ احتمالاً آهک دیده می‌شود. از نظر کیفیت پخت نیز با توجه به اینکه پخت آن‌ها در کوره باز صورت گرفته، مغز اکثر آن‌ها خاکستری است. نقوش عموماً به بخش فوقانی و میانی ظروف محدود شده‌اند و اغلب شامل خطوط افقی

شکل ۲: معماری دوره نوسنگی محوطه هرمنگان
Fig; 2: The Neolithic architecture of Hormangan site

آن شد تا تمامی نمونه‌های زغال از لایه‌های مختلف جهت انجام آزمایش گاهنگاری مطلق برداشته شود. روش نمونه‌برداری بدین صورت بود که در حین کاوش با آشکار شدن نمونه‌های زغال از تماس دست به آن اجتناب می‌شد و به‌وسیله کمچه درون فویل‌های آلومینیومی قرار داده می‌شد که از تماس دست، دود و یا در معرض نور قرار گرفتن در امان بماند، سپس محل دقیق یافت شدن هر نمونه ثبت می‌گردید. در مجموع ۲۴ نمونه از ترانشه‌ها و لایه‌های مختلف برداشته شد که از این‌بین ۷ نمونه زغال و یک نمونه استخوان حیوانی (جدول ۱-1 Table) جهت آزمایش کربن ۱۴ به آزمایشگاه سالیابی دانشگاه توکیو ارسال گردید. پس از آماده‌سازی نمونه‌های زغال و همچنین استخراج کلاژن از نمونه استخوان حیوانی به دلیل دارا بودن عنصر کربن به‌عنوان نمونه‌های دقیق تاریخ‌گذاری رادیوکربن توسط طیف‌سنج جرمی شتاب‌دهنده مورد استفاده قرار گرفت. غلظت رادیوکربن در طیف‌سنج جرمی شتاب‌دهنده با مقایسه غلظت کربن ۱۲ و ۱۳ و نیز تعداد کربن ۱۴هایی که از نمونه‌های مورد آزمایش به دست می‌آید و مواد و شاخص‌های استاندارد عرضه‌شده، مشخص گردید. تاریخ رادیوکربن رایج توسط کربن ۱۳ اصلاح شده و بر اساس نسبت کربن ۱۳ به

و باندهایی بر لبه و خطوط مورب یا به‌هم‌پیوسته با الگوهای خاص هستند. خطوط نردبانی و پلکانی از دیگر نقوش تزیینی رایج در این مجموعه هستند. رایج‌ترین فرم لبه‌ها باریک یا اندکی به بیرون متمایل است ولی لبه‌های باریک صاف و ساده نیز رایج‌اند. این لبه‌ها اغلب با باندهایی تزیین‌شده‌اند و در چند قطعه در داخل ظرف نیز خطوط مورب ترسیم شده است، در بین سفال‌ها دو قطعه سفال پلی‌کروم به‌دست آمد که پیش‌تر نیز سفال‌های پلی‌کروم از تل نورآباد [3,25] گزارش شده است. فرم‌های غالب سفال‌های هرمنگان شامل کاسه‌هایی با لبه مستقیم و ساده یا لیوان‌های به بیرون خمیده، کاسه‌های با بدنه زاویه‌دار و خمیره‌های دهانه‌گشاد است. کف‌ها از نوع مقعر و یا تخت هستند. سفال‌های هرمنگان کاملاً قابل‌مقایسه با سفال‌های تل موشکی به‌خصوص ترانشه TMB [14]، تل جری ب [22]، تل بشی [28]، تل کوشک هزار [5] و جدیدترین لایه‌های نوسنگی تپه رحمت‌آباد [3,10,24] هستند.

۳-۳. گاهنگاری مطلق کربن ۱۴ به روش

طیف‌سنج جرمی شتاب‌دهنده محوطه هرمنگان
طی کاوش صورت گرفته در محوطه هرمنگان سعی بر

سفال دست پیدا کرده و از آن استفاده می‌کردند که این بازه زمانی توسط کاوشگر تحت فاز شکل‌گیری موشکی نامیده شده است. بر اساس شواهد لایه‌نگاری، سفال و تاریخ کربن ۱۴ این فاز قبل از دوره موشکی قرار گرفته و به‌عنوان اولین مراحل تولید سفال در دوره نوسنگی باسفال فارس معرفی می‌گردد. بین این فاز و فاز موشکی که دقیقاً بر روی آن قرار دارد تغییر فرهنگی زیادی وجود ندارد و می‌توان فرهنگ موشکی را تداوم و تکامل فرهنگ آغاز نوسنگی که از آن با عنوان شکل‌گیری موشکی معرفی شده، دانست. بر اساس کاوش‌ها و تاریخ‌های مطلق صورت گرفته در رحمت‌آباد [24] (شکل 5-5 Fig) و در دیگر محوطه‌های نوسنگی دارای این فاز در فارس [21,32,33] می‌توان تاریخ ۷۰۰۰ تا ۶۴۰۰ ق.م را برای طول فاز شکل‌گیری موشکی در رحمت‌آباد در نظر گرفت [30].

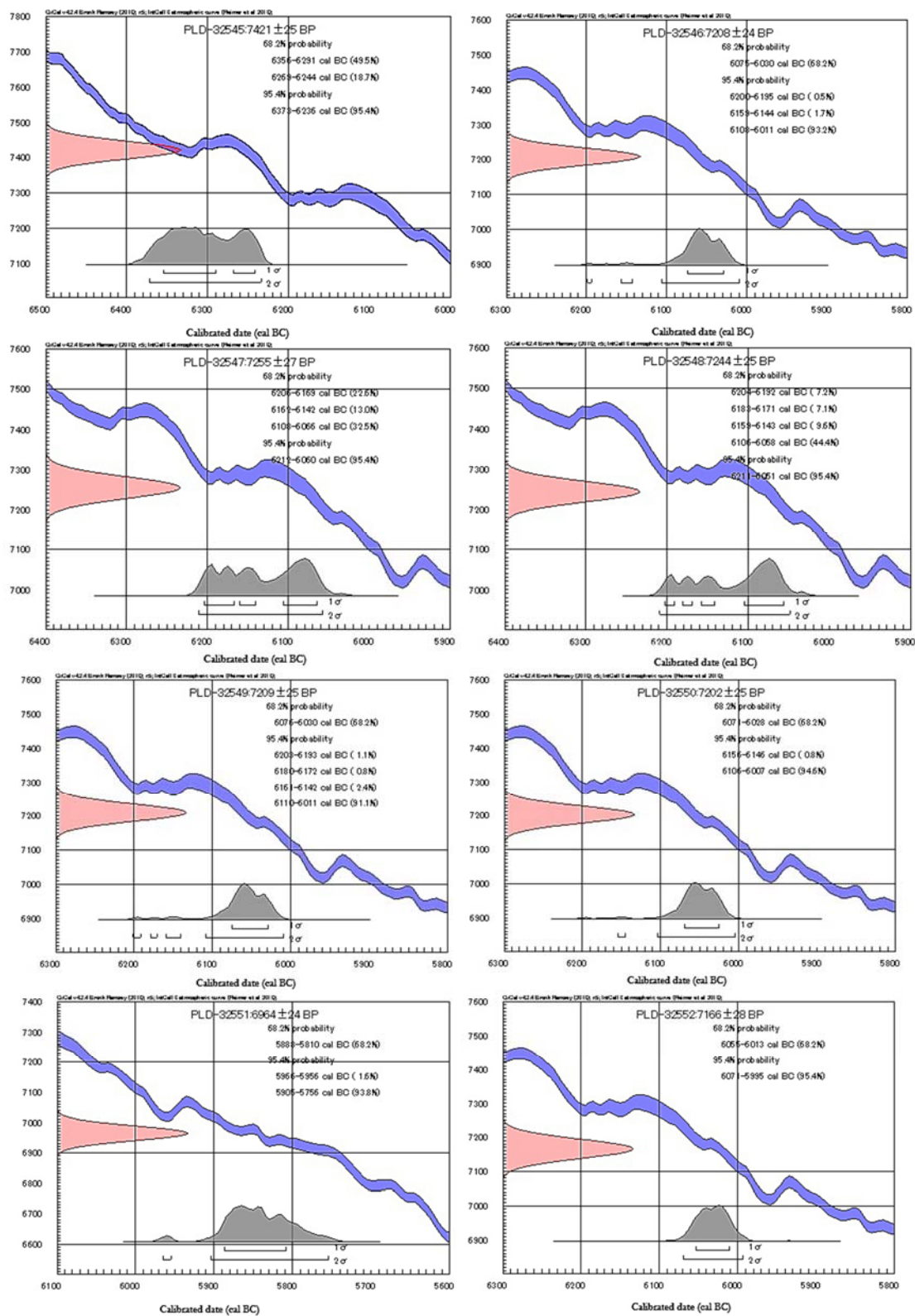
محوطه‌های اندکی از دوره نوسنگی با سفال معرفی شده‌اند و تنها برخی از آن‌ها دارای تاریخ‌گذاری مطلق هستند. نیمه دوم هزاره هفتم ق.م تحت عنوان دوره موشکی در فارس معرفی شده است. علی‌زاده از تل موشکی چهار نمونه را در دو آزمایشگاه موردسنجش قرار داد که لایه ۲۲ آن تاریخ ۶۰۶۳ - ۶۲۳۵ ق.م، لایه ۱۷ تاریخ ۶۰۰۰ - ۶۱۸۰ ق.م، لایه ۱۲ تاریخ ۶۰۲۰ - ۶۲۱۰ ق.م و همچنین تاریخ جری ب ۶۰۶۰ تا ۵۹۷۰ ق.م را نشان می‌دهد [32]. در پی انتشار جدید یافته‌های تل موشکی توسط نیشیاکی (جدول 2-2 Table)، آنالیز ۱۱ نمونه زغال چوب و استخوان، تاریخ لایه‌های ۱ تا ۴ در یک دوره تقریبی از ۶۴۰۰ تا ۵۹۸۱ ق.م تاریخ‌گذاری شده است؛ همچنین برای جری ب تاریخ بین ۶۱۷۷ تا ۵۷۳۰ ق.م را نشان می‌دهد. نیشیاکی با تاریخ‌گذاری مطلق نمونه‌های زغال حاصل از کاوش‌های سال ۱۹۶۰ - ۱۹۵۰ م. هیئت ژاپنی تاریخ ۶۳۵۰ - ۶۰۵۰ ق.م را برای استقرار در تل موشکی پیشنهاد کرده است [21]. محوطه نوسنگی دیگر کاوش شده تل بشی بوده که به نظر کاوشگران آن، مرحله انتقالی بین فازهای موشکی و جری است [23]. در جدول گاهنگاری مطلق ارائه‌شده این محوطه دو نمونه لایه شش تاریخ ۴۸۰۰ تا ۴۵۰۰ ق.م، سه نمونه لایه پنج تاریخ ۶۲۳۰ تا ۵۷۲۰، چهار نمونه لایه سال سوم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۶ | ۲۱

کربن ۱۲ و به‌طور مستقیم با شتاب‌دهنده اندازه‌گیری و محاسبه شد. برای کالیبراسیون نمونه‌های مورد آزمایش، نرم‌افزار OxCal 4.2 مورد استفاده قرار گرفت. با توجه به آزمایش صورت گرفته یک نمونه زغال مربوط به فاز قدیمی‌تر تاریخی در حدود ۶۳۷۳-۶۲۳۶ ق.م و شش نمونه زغال از فاز جدید نیز تاریخی بین ۶۲۰۰ تا ۶۰۰۰ ق.م را نشان می‌دهد با این حال تنها نمونه استخوان مورد آزمایش تاریخ کمی جدیدتر از دیگر نمونه‌ها را نشان می‌دهد (شکل 3-3 Fig؛ جدول 1-1 Table). بنا بر کاوش صورت گرفته و نتایج آزمایش می‌توان گفت محوطه هرمنگان از حدود ۶۳۵۰ ق.م به‌صورت فصلی مورد سکونت قرار گرفته است و سپس بعد از حدود ۶۲۰۰ ق.م همان ساکنین با فرهنگی یکسان به‌صورت تمام‌وقت در آن استقرار یافته‌اند، همچنین نتایج کربن ۱۴ به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که کوره به‌دست‌آمده از ترانسه ۳ هم‌زمان با فاز جدید هرمنگان مورد استفاده بوده است.

۴. ارزیابی گاهنگاری دوره نوسنگی فارس بر اساس گاهنگاری مطلق

همان‌طور که توضیح داده شد تا چندی پیش شروع نوسنگی فارس، بحث‌ها و نظرات مختلفی را به همراه داشت کاوش‌های اخیر عزیزی‌خرانقی در دو تپه رحمت‌آباد [24,29,30] و قصر احمد کوار [31] شواهدی از دوره نوسنگی بدون سفال و همچنین آغاز نوسنگی با سفال در فارس را آشکار نمود. طبق کاوش‌های صورت گرفته مشخص شد که در حدود اواسط هزاره هشتم ق.م، فارس توسط مردمانی با معیشت متکی به کشاورزی مسکونی بوده است؛ دوره نوسنگی بی‌سفال تحت عنوان فاز رحمت‌آباد معرفی شده که طبق تاریخ‌گذاری‌های مطلق صورت گرفته تاریخ حدود ۷۴۵۰ تا ۷۰۰۰ ق.م (شکل 4-4 Fig) برای این فاز پیشنهاد شده است [10,29,30].

تا پیش از کاوش‌های اخیر در تپه رحمت‌آباد نظر محققین بر این بود که سفال‌های موشکی، قدیمی‌ترین سفال‌های حوضه رود کر هستند؛ طی کاوش‌های صورت گرفته در رحمت‌آباد مشخص شد که قبل از دوره موشکی، مردمان رحمت‌آباد به مدت چند صدسال به فن ساخت

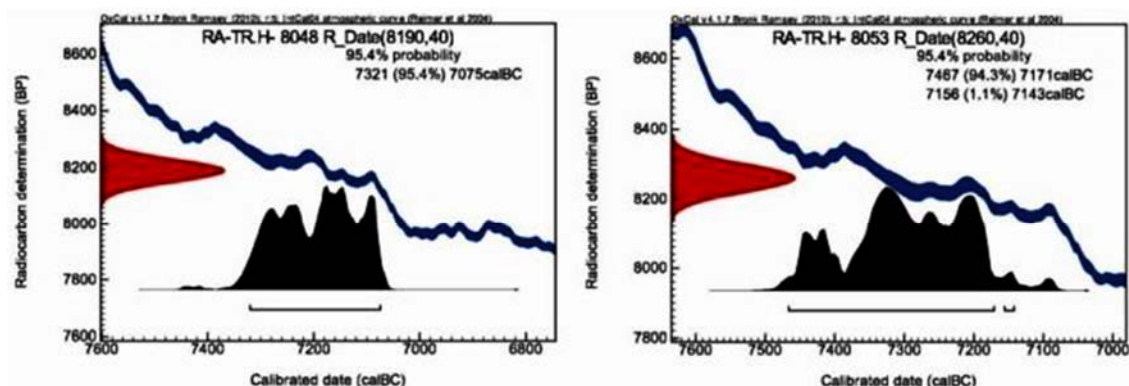
شکل ۳: تاریخ‌های کربن-۱۴ محوطه هرمنگان

Fig. 3: C¹⁴ date, Hormangan site

جدول ۱: نمونه‌های تاریخ‌گذاری مطلق محوطه هرمنگان با استفاده از روش AMS رادیوکربن

Table 1: C¹⁴ date for Hormangan site

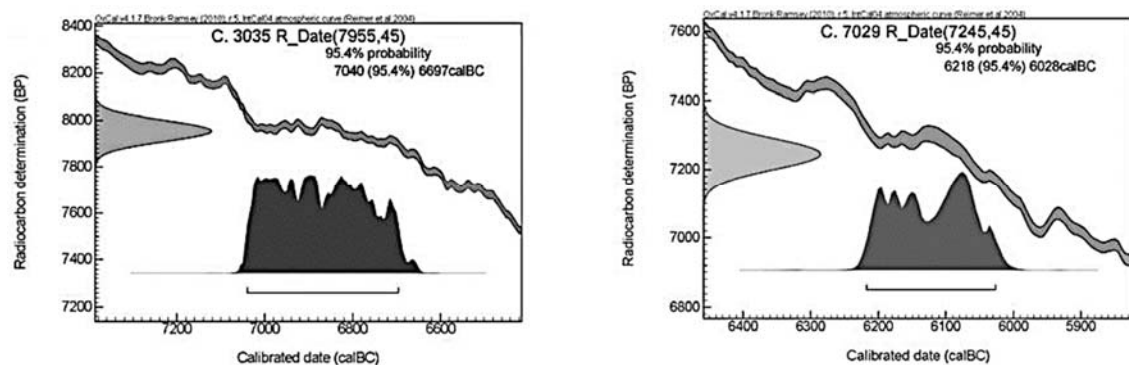
Site	Lab no.	Trench	Context	Date Calibration (yrBP±1σ)	14C Date (yrBP±1σ)	Cal BC 2σ	Material
Hormangan	PLD-32545	1	1038	7421±25	7420±25	6373-6236 cal BC (95.4%)	Charcoal
	PLD-32546	1	1015	7208±24	7210±25	6108-6011 cal BC (93.2%)	Charcoal
	PLD-32547	2	2034	7255±27	7255±25	6212-6060 cal BC (95.4%)	Charcoal
	PLD-32548	2	2028	7244±25	7245±25	6211-6051 cal BC (95.4%)	Charcoal
	PLD-32549	3	3008	7209±25	7210±25	6110-6011 cal BC (91.1%)	Charcoal
	PLD-32550	3	3006	7202±25	7200±25	6106-6007 cal BC (94.6%)	Charcoal
	PLD-32551	1	1020	6964±24	6965±25	5966-5956 cal BC (1.6%) 5905-5756 cal BC (93.8%)	Bone
	PLD-32552	2	2006	7166±28	7165±30	6071-5995 cal BC (95.4%)	Charcoal

فاز رحمت آباد

شکل ۴: تاریخ‌های کربن ۱۴ دوره رحمت‌آباد [30]

Fig: 4: C¹⁴ date from RahmatAbad phase

شکل ۵: تاریخ‌های کربن ۱۴ دوره شکل‌گیری موشکی و موشکی رحمت‌آباد [29]

Fig: 5: C¹⁴ date from Mushki and formative Mushki phases at RahmatAbad Tepe

جدول ۲: نمونه‌های کربن ۱۴ تل موشکی و تل جری ب [21]

Table 2: Radiocarbon dates for the sites of Tol-e Jari B and Mushki

site	Level	Date (2σ) years BP	Lab. no.	OxCal. V4.1.3 cal. BC	Bayesian analysis cal. BC	Context	Material	Ref.
Jari B	Level 1	6867±50	AA-56413	5931-5618	5977-5721	AIII, Layer 1-2	Animal bone	1
	Level 1	6939±72	AA-56412	6075-5610	5979-5730	C, Layer 2	Animal bone	1
	Level 4	7127±69	AA-56415	6254-5722	6076-5915	WT, Layer2, RI fill	Animal bone	1
	Level 4	7259±74	AA-56411	6428-5873	6096-5917*	AIII, Layer 5, R7-fill	Animal bone	1
	Level 8	7173±71	AA-56410	6270-5750	6177 6008	WT, Layer 6, R5a	Animal bone	1
	-	7140±40	Beta-207565	6060-5970	-	-1.65 m below surface	Charred seeds	2
	-	7297±45	AA-56411	6235-6063	-	c. 50 cm above virgin soil	Charred seeds	2
Mushki	Level 1	7270±50	TKa-13821	6438-5849	6227- 6082	MS-L12-lb (Room 8)	Charcoal	
	Level 2	7330±35	TKa-13820	6251-6074	6261-6198	MS-L12-2bl	Charcoal	
	Level 2	7370±35	TKa-13819	6371- 6097	6263-6211	MS-L12-2al/2/3	Charcoal	
	Level 2	7425±35	TK.a-13817	6389-6231	6271- 6217	MS-L11 2al	Charcoal	
	Level 3	7347±71	AA-56409	6464-5981	6331-6241	V1S-K 11 -3a	Animal bone	1
	Level 3	7410±35	TKa-13814	6382-6225	6331- 6241	MS-K.11-3	Charcoal	
	Level 3	7420±40	TKa-13816	6394-6226	6331- 6241	V154-K 12-3a	Charcoal	
	Level 3	7455±35	TKa-13815	6411-6242	6332-6242	MS-K.11-3	Charcoal	
	Level 4	7370±30	TKa-13818	6367-6099	6377-6278*	MS-L11-4	Charcoal	
	Level 3	7270±80	TK-571	-	-	MS-L12-3a	Charcoal	
	-	7220±40	Beta-207563	6180-6000	-	Burnt surface	Charred seeds	2
	-	7250±40	Beta-210984	6210-6020	-	Occupational debris	Charred seeds	2
-	7707±76	AA-63493	-	-	Above virgin soil	Charcoal	2	

تاریخ‌گذاری‌های مطلق، تاریخی هم‌زمان با دوره جری را نشان می‌دهند (جدول ۴-4) [34]. محوطه‌های دیگری از قبیل تل میان‌رود [35] و تل قصر احمد کوار [31] نیز دارای لایه‌های معرف دوره نوسنگی باسفال هستند که هنوز تاریخ‌گذاری مطلق از آن منتشر نشده است. همان‌گونه که در ابتدا بحث شد مشکلات عمده‌ای در گاهنگاری دوره نوسنگی فارس وجود دارد و به مطالعات میان‌رشته‌ای بیشتری برای پاسخ به این ابهامات نیاز دارد. مقایسه نسبی مواد فرهنگی به همراه گاهنگاری

چهار تاریخ ۶۱۶۰ تا ۵۷۳۰، یک نمونه لایه سه تاریخ ۵۷۲۰ تا ۵۵۳۰ ق.م را نشان می‌دهد همچنین دو نمونه لایه یک حدود هزار سال با هم اختلاف دارند (جدول ۳-3) [6]. تاریخ ارائه‌شده برای تل جری هم که معرف فازهای پایانی دوره نوسنگی در فارس بوده ۵۸۰۰ - ۶۰۵۰ ق.م است [21]. آنالیز شش نمونه زغال از فازهای نوسنگی تل نورآباد (فاز A27 تا A20) تاریخی بین ۵۹۹۰ تا ۵۳۲۰ را نشان می‌دهد گرچه کاوشگران این محوطه قدیمی‌ترین فاز را مربوط به دوره موشکی دانسته‌اند اما

جدول ۳: نمونه‌های کربن ۱۴ تل بشی [36]

Table 3: Radiocarbon dates for the site of Tol-e Bashi (36)

Lab Code	Provenience	Level	Lab determination (bp)	Calibrated date (BCE) (2σ)
AA56341	Unit A Loc. 74	I	6028 ± 44	5040-4780
AA5633B	Unit A Loc. 49	I	7037 ± 46	6010-5790
AA56342	Unit B Loc. 24	III	6702 ± 39	5720-5530
AAS6343	Unit D Loc. 17	IV	6977 ± 43	5980-5730
AA56353	Unit D Loc. 13	IV	7082 ± 39	6020-5840
AA56340	Unit C Loc. 40	IV	7123 ± 49	6160-5840
AAS6355	Unit D Loc. 11	IV	7157 ± 42	6160-5910
AA56339	Unit C Loc. 71	V	6949 ± 47	5980-5720
AA56354	Unit C Loc. 54	V	7132 ± 40	6160-5890
AA56351	Unit C Loc. 61	V	7283 ± 43	6230-6020
AA56352	Unit C Loc. 68	VI	5830 ± 42	4800-4550
AA 58025	Unit C Loc. 70	VI	5837 ± 40	4800-4550

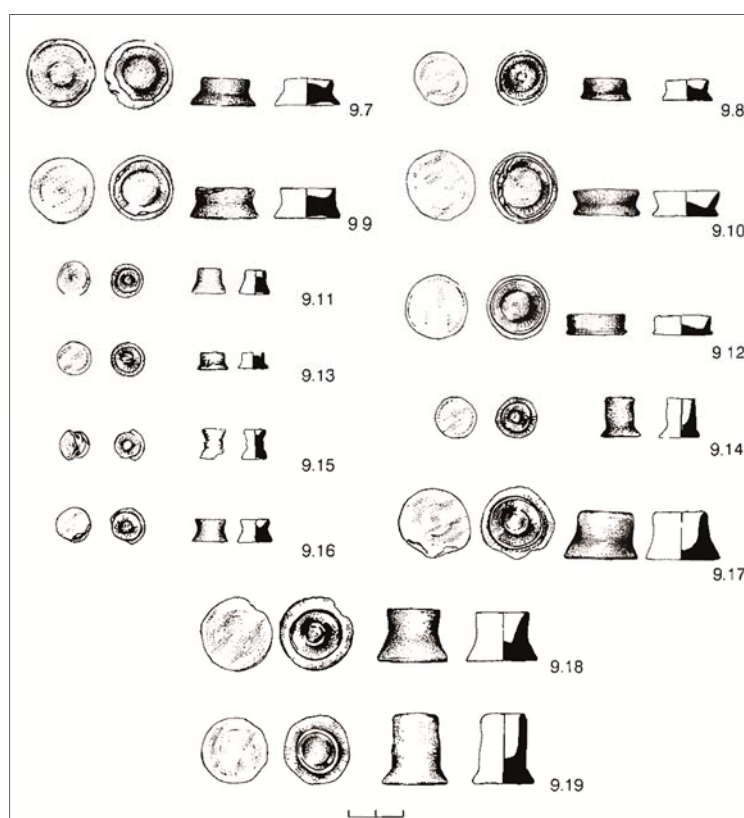
جدول ۴: نمونه کربن ۱۴ تل نورآباد [34]

Table 4: Radiocarbon dates for the site of Tol-e NurAbad

Lab. Code	Sample Type	Uncorrected Date BP	Calibrated Range (2 σ [95.4%] range, yrs BC)	Locus	Phase	Period	Comments
WK13989	charcoal	6488 \pm 54	5610-5590 (.012) 5560-5320 (.942)	174	A27	Mushki	Contaminated/Intrusive?
WK13990	charcoal	6977 \pm 56	5990-5940 (.125) 5930-5720 (.829)	170	A26	Neolithic	
OZI128	charcoal	6950 \pm 50	5980-5940 (.062) 5920-5730 (.892)	167	A25	Neolithic	
WK13991	charcoal	6952 \pm 61	5990-5940 (.079) 5930-5720 (.875)	163	A24b	Neolithic	
WK13992	charcoal	6938 \pm 54	5980-5950 (.038) 5920-5710 (.916)	147	A23	Neolithic	
WK13993	charcoal	6810 \pm 56	5800-5620 (.954)	123	A20	Neolithic	
WK13994	charcoal	5850 \pm 49	4840-4820 (.017) 4810-4580 (.915) 4570-4550 (.022)	117	A19	Late Neolithic	
OZI129	charcoal	5910 \pm 50	4940-4680 (.954)	113	A19	Late Neolithic	
WK13995	charcoal	No data	No data	111	A19	Late Neolithic	Insufficient organic material for dating

مصنوعات سنگی زیادی طی کاوش‌های صورت گرفته به دست آمد که در این بین مصنوعات سنگی به دست آمده از دو محوطه هرمنگان و موشکی شباهت بسیاری به هم داشته در عین حال که با دوره‌های قبل و بعد از خود تفاوت آشکاری دارند. در این دو محوطه به طور بسیار چشمگیری ریزابزارهای هندسی (ذوزنقه‌ای و هلالی) ظاهر می‌شوند. همه این مصنوعات از تیغه‌ها ساخته شده و همگی از سنگ‌های چرت با بافت خوب و ظریف درست شده‌اند. ریز تیغه‌های ذوزنقه‌ای از دیگر محوطه‌های نوسنگی کاوش شده در حوضه رودخانه کر هم شناخته شده‌اند. در تل موشکی [14]، تل بشی [37] و جری [20,38] هر دو نوع ذوزنقه‌ای و هلالی تأیید شده‌اند، از تل جری ب تنها نوع ذوزنقه‌ای گزارش شده است. هوری تأکید می‌کند که ریز تیغه‌های ذوزنقه‌ای جری ب کوچک‌تر از آن‌هایی هستند که در موشکی یافت شده‌اند و پیشنهاد می‌کند که این ممکن است بخشی از فرایند کوچک نمودن این مصنوعات باشد [20]. صنایع سنگ این محوطه‌ها کاملاً همخوان با فاز مؤلفات جدید است. این صنایع سنگی بخصوص در اوایل هزاره ششم ق.م به فاز فرامؤلفات تغییر کرد. استفاده از سنگ مادرهای فشنگی شکل در تکنیک برداشت فشاری و تولید ریز تیغه‌های کولدار به صورت قابل توجهی کمیاب می‌گردد. ابزارهای هندسی نیز رواج ندارند و نمونه‌های موجود دارای فرم‌های بسیار ساده‌ای هستند که احتمالاً نشان دهنده تغییری در

مطلق صورت گرفته در محوطه‌های نوسنگی حوضه رود کر و همچنین نتایج جدید به دست آمده از محوطه هرمنگان کمک زیادی به حل برخی از پیچیدگی‌ها و مشکلات گاهنگاری دوره نوسنگی فارس می‌نماید. در تحلیل این مطالعات باید گفت شباهت مواد فرهنگی به دست آمده از محوطه هرمنگان با تل موشکی و همچنین طبق نتایج آزمایشگاهی کربن ۱۴ صورت گرفته بر روی مواد این دو محوطه نشان می‌دهد که برخلاف نظر برخی محققان [9] می‌بایست دوره موشکی را قدیمی‌تر از دوره جری بدانیم. همچنین همان‌طور که در بخش گاهنگاری نسبی توضیح داده شد سفال‌های به دست آمده از محوطه هرمنگان از نظر فرم، نقش، کیفیت ساخت، کیفیت پخت کاملاً قابل مقایسه با سفال‌های به دست آمده از تل موشکی، تل بشی، لایه هشت تل جری ب و جدیدترین لایه‌های نوسنگی رحمت‌آباد هستند و همان‌طور که عزیزی خراقی نیز بیان می‌کند [24] حضور یا عدم حضور نقش خاصی را نمی‌توان مربوط به فاز جدا دانست؛ در حالی که اکثر نقوش و دیگر ویژگی‌های سفال باهم مشابه است. همچنین با توجه به نتایج گاهنگاری مطلق، نقوش سفالی که تحت عنوان فاز بشی معرفی شده در دو فاز هرمنگان مورد استفاده بوده است و تاریخ کربن ۱۴ نشان می‌دهد که این گونه سفالی از حدود ۶۳۵۰ ق.م و هم‌زمان با فاز موشکی و در حدود ۶۱۰۰-۶۰۰۰ ق.م نیز در بشی استفاده می‌شده‌اند.

شکل ۶: نمونه اشیاء ریز گلی و سنگی تل بشی [40]

Fig. 6: The samples of clay and stone objects for the site of Tol-e Bashi

با این حال آزمایش‌های صورت گرفته بر روی نمونه زغال و استخوان به دست آمده از محوطه هرمنگان نشان دهنده همپوشانی زمانی نیز بین تاریخ‌گذاری‌های مطلق صورت گرفته بر روی این دو محوطه است. استقرار محوطه هرمنگان با فرهنگی کاملاً یکسان از نظر مواد فرهنگی از حدود ۶۳۷۳ تا حدود ۶۰۰۰ ق.م ادامه داشته است که این تاریخ به دست آمده هم‌زمان با تاریخ‌های تل موشکی و بشی است.

۵. نتیجه‌گیری

با شروع پژوهش‌های نوسنگی در فارس همواره گاهنگاری‌های ارائه شده با چالش‌هایی روبرو بوده است که در این مقاله سعی شد تا در ابتدا چالش‌های گاهنگاری دوره نوسنگی فارس بیان شود و همچنین محوطه نوسنگی هرمنگان که تا حدودی می‌تواند به این چالش‌ها کمک نماید، مورد گاهنگاری مطلق به روش طیف‌سنج جرمی شتاب‌دهنده قرار گرفت. سپس با استفاده از نتایج

شیوه تولید سر پیکان باشد [39]. با توجه به مطالعات صورت گرفته بر روی صنایع سنگی به نظر می‌رسد که صنایع سنگی محوطه هرمنگان به‌طور چشمگیری مشابه مصنوعات سنگی تل موشکی و بشی است.

از ویژگی‌های منحصر به فرد سه محوطه هرمنگان، بشی [40] و موشکی [14] وجود بسیار زیاد اشیاء ریز گلی سنگی است. در مورد کارکرد این اشیاء تاکنون بحث‌های زیادی شده که در این مجال بدان پرداخته نخواهد شد. به‌هر حال وجود فراوانی این مواد فرهنگی در محوطه‌های کاوش شده قبل و بعد از نیمه دوم هزاره هفتم در فارس بسیار محدود است. در عین حال این اشیاء به دست آمده از نظر گونه شناسی کاملاً مشابه هم بوده که می‌توان آن‌ها یکی از شاخصه‌های فرهنگی دوره موشکی محسوب کرد (شکل ۶-۶; Fig).

با مقایسه مواد فرهنگی سه محوطه تل موشکی، تل بشی و محوطه هرمنگان، می‌توان به‌طور نسبی این سه محوطه را هم‌زمان و دارای فرهنگی یکسان دانست.

هم قرار داشته و به مرور سفال جری جایگزین شده است. پس از دوره جری فرهنگی با سفال‌های خشن بدون نقش جایگزین شده که تحت عنوان باکون ب ۱ و یا شمس‌آباد معرفی شده که این فاز را می‌توان پایان دوره نوسنگی در فارس محسوب کرد. بنابراین بر اساس گاهنگاری نسبی و مطلق صورت گرفته در نیمه شمالی فارس می‌توان دوره نوسنگی را به رحمت‌آباد، شکل‌گیری موشکی، موشکی، جری و شمس‌آباد تقسیم نمود.

سپاسگزاری

از فرماندار محترم بوانات جناب آقای اسدالهی که بودجه کاوش را تأمین نمودند، از سرکارخانم دکتر چوبک رئیس محترم وقت پژوهشکده باستان‌شناسی، از جناب آقای دکتر علیرضا سرداری زارچی مشاور محترم علمی و راهبردی طرح، از مسئولین محترم اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری فارس و شهرستان بوانات جهت همکاری و حمایت در اجرای کاوش محوطه هرمنگان سپاسگزاری می‌نماییم. از جناب آقای دکتر محمدحسین عزیزی خرنقی به دلیل راهنمایی‌های ارزنده، از جناب آقای دکتر ماساشی آبه جهت انجام آزمایش نمونه‌های کربن ۱۴ محوطه هرمنگان و همچنین از اعضا تیم کاوش محوطه هرمنگان آقایان حبیب عمادی، محمدامین میرقادری، افشین اکبری، شیما پورمومنی، زینب هادی، زینب قاسمی و مرضیه حیدری قدردانی می‌نماییم.

References

- [1] Zeidi M. settlement pattern population fluctuations of Prehistoric to Islamic period in the Upper Kur river basin (based on analyses of archaeological material from the 1995 survey). *J Archaeol Hist* 2008;21:5-31.
- [2] Sumner WM. Full-coverage regional archaeological survey in the Near East: An example from Iran. *Archaeol Reg A Case Full-Coverage Surv* Smithsonian Inst Press Washington, DC 1990:87-115.
- [3] Weeks L, Alizadeh K, Niakan L, Alamdari K,

گاهنگاری مطلق محوطه هرمنگان و دیگر محوطه‌های نوسنگی فارس گاهنگاری‌های ارائه شده مورد ارزیابی قرار گرفت. تا پیش از کاوش‌های اخیر خاستگاه نوسنگی باسفال در فارس با ابهاماتی روبرو بود و برخی زاگرس مرکزی را خاستگاه نوسنگی باسفال فارس می‌دانستند. با کاوش‌های رحمت‌آباد و تاریخ‌گذاری‌های مطلق انجام شده بر روی مواد فرهنگی آن، بیش از هزار سال از وقفه موجود در گاهنگاری نوسنگی فارس اصلاح شد، کاوشگر این محوطه با توجه به آزمایش‌های گاهنگاری مطلق تاریخ بین ۷۴۵۰ تا ۷۰۰۰ ق.م را که مربوط به دوره نوسنگی بی‌سفال است تحت عنوان دوره رحمت‌آباد معرفی کرد. همچنین در توالی لایه‌نگاری این محوطه مشخص شد بلافاصله بر روی نهشته‌های نوسنگی بی‌سفال نهشته‌های دوره نوسنگی باسفال قرار دارد. از آنجاکه نمونه سفال‌های به‌دست‌آمده نمونه‌های ابتدایی سفال‌های موشکی هستند تحت عنوان دوره شکل‌گیری موشکی معرفی شده‌اند و تاریخ ۷۰۰۰ تا ۶۴۰۰ ق.م برای آن پیشنهاد شده است. با توجه به کاوش تل موشکی، بشی و نتایج اخیر به‌دست‌آمده از محوطه هرمنگان می‌توان برهه زمانی حدود ۶۴۰۰ تا ۶۰۰۰ ق.م را تحت عنوان دوره موشکی دانست. پس از آن نیز با توجه به کاوش محوطه جری الف و تل نورآباد می‌توان تاریخ ۶۰۰۰ تا ۵۶۰۰ ق.م را مربوط دوره جری در نظر گرفت. البته این نکته را باید در نظر گرفت که احتمالاً در برهه زمانی کوتاهی سفال‌های دوره موشکی و جری در کنار

- Zeidi M, Khosrowzadeh A, et al. The Neolithic settlement of highland SW Iran: new evidence from the Mamasani District. *Iran* 2006;44:1-31.
- [4] Sumner WM. Early settlements in Fars province, Iran. *Mt Lowl Essays Archaeol Gt Mesopotamia Undena Publ Malibu* 1977:291-305.
- [5] Alden JR, Abdi K, Azadi A, Biglari F, Heydari S. Kushk-e Hezar: a Mushki/Jari period site in the Kur River Basin, Fars, Iran. *Iran* 2004;42:25-45.
- [6] Pollock S. Radiocarbon dates. 2003 excav Tol-E Baši, Iran *Soc Life a Neolit Village* 2011.
- [7] Khanipoor M. Description report of the first season archaeological survey at Central and Mazajjan district Banvanat. Unpublished: 2015.

- [خانپور مرتضی. گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بخش مرکزی و مزایجان شهرستان بوانات [منتشر نشده]. آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی؛ ۱۳۹۴.]
- [8] Khanipour M. Description report of the first season excavation Hormangan site. Unpublished: 2016.
- [خانپور مرتضی. گزارش کاوش و گمانه‌زنی به‌منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه هرمنگان [منتشر نشده]. آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی؛ ۱۳۹۵.]
- [9] Alizadeh A. The origins of state organizations in Prehistoric Fars. Tehran: CHTOI and Parse-Pasargad; 2004.
- [علیزاده عباس. منشاء نهادهای حکومتی در پیش از تاریخ فارس، تل باکون، کوچ نشینی باستان و تشکیل حکومت‌های اولیه. ترجمه کوروش روستایی. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری: بنیاد پژوهشی پارسه - پاسارگاد؛ ۱۳۸۳.]
- [10] Azizi Kharangi MH. Analyzes of Fars Neolithic period based on archaeological evidence of Tape Rahmat Abad. University of Tehran (unpublished), 2014.
- [عزیزی خرنقی محمدحسین. بررسی و مطالعه دوره نوسنگی فارس با تکیه بر یافته‌های باستان‌شناسی تپه رحمت‌آباد [منتشر نشده]. پایان‌نامه دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران؛ ۱۳۹۳.]
- [11] Sumner WM. Cultural development in the Kur River Basin, Iran. An archaeological analysis of settlement patterns 1973.
- [12] Berghe L Vanden. Archaeologische opzoekingen in de Marv Dashtvlakte. Ex Oriente Lux 1952;12.
- [13] Berghe L Vanden. archaeologische navorsingen in de omstreken von Persepolis. Brill; 1954.
- [14] Fukai S, Horiuchi K, Matsutani T. Marv-Dasht III. Excav Tall I-Mushki 1965.
- [15] Maeda A. A study on the painted pottery from Tape Djari B. Bull Anc Orient Museum 1986;8:55-86.
- [16] Alizadeh A. Recent archaeological investigations on the Persepolis plain. Orient Inst News Notes 2004;183:1-7.
- [17] Egami N. Excavations at two prehistoric sites Tepe Djari A and B in the Marv-Dasht Basin. Surv Persian Art, Shiraz Asia Inst Pahlavi Univ 1967:2936-9.
- [18] Voigt MM, Dyson RHJ. Chronology of Iran, ca. 8000-2000 BC In RW Ehrich (ed.) Chronologies of Old World Archaeology.(i) 122-178;(ii) 25-53 1992.
- [19] Nishiaki Y. Material Reports No. 51, University Museum, University of Tokyo. Cat Archaeol Mater Dep Archaeol West Asia, Part 2003;6.
- [20] Hori A. Chipped stone artifacts from Tape Djari B, Iran. 1989.
- [21] Nishiaki Y. A radiocarbon chronology for the Neolithic settlement of Tall-i Mushki, Marv Dasht Plain, Fars, Iran. Iran 2010;48:1-10.
- [22] Nishiaki Y. The development of architecture and pottery at the Neolithic settlement of Tall-i Jari B, Marv Dasht, southwest Iran. Archäologische Mitteilungen Aus Iran Und Turan 2010;42:113-27.
- [23] Bernbeck R, Pollock S, Abdi K. Reconsidering the Neolithic at Toll-e Bashi (Iran). Near East Archaeol 2003;66:76.
- [24] Azizi Kharanaghi MH, Nishiaki Y, Khanipur M. Tepe Rahmatabad, Pasargadae: the absolute and relative chronology. Iran Nameh 2012;27:78-101.
- [عزیزی خرنقی محمدحسین، نیشیایکی یوشی‌هیرو، خانی‌پور مرتضی. تپه رحمت‌آباد پاسارگاد: گاهنگاری نسبی و مطلق. ایران‌نامه ۱۳۹۱؛ ۲۷: ۷۸-۱۰۱.]
- [25] Weeks L. The Neolithisation of Fars, Iran. Neolit Iran Oxbow Books, Oxford 2013:97-107.
- [26] Alizadeh A, Zeidi M, Askari-Chaverdi A, Niakan L, Atabaki A. Excavations at Tall-e Bakun A and B, Jari A and B and Mushki: reconstruction of the Prehistoric environment of Marvdasht. Orient Inst 2003-2004 Annu Rep 2004:95-107.
- [27] McCown DE. The comparative stratigraphy of early Iran. vol. 23. University of Chicago Press; 1942.
- [28] Bernbeck R. The Neolithic pottery. In: Pollock S, Bernbeck R, Abdi K, editors. 2003 Excav. Tol-e Basi, Iran Soc. Life a Neolit. Village, Berlin: Deutsches Archäologisches Institut; 2011, p. 65-151.
- [29] Kharanaghi HA, Nashli HF, Nishiaki Y. Tepe Rahmatabad: A prepottery and pottery Neolithic site in Fars Province. Neolit Iran 2013:108.
- [30] Azizi Kharangi MH, Khanipour M. New evidence from the Neolithic and Bakun period based on the third season of archaeological excavations at Tape Rahmat Abad, Pasargadae. Proc Int Congr Young Archaeologists 2013:67-86.
- [عزیزی خرنقی محمدحسین، خانی‌پور مرتضی. شواهدی جدید از دوره نوسنگی و باکون بر اساس سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی تپه رحمت‌آباد، پاسارگاد. به‌کوشش عزیزی خرنقی محمدحسین، خانی‌پور مرتضی،

- ناصری رضا. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۳؛ ۶۷-۸۶.
- [31] Azizi Kharangi MH, Khaloei F, Khanipour M. Excavations at Tape Qasre Ahmad. Abstr 11h Annu Symp Iran Archaeol 2011:321.
- [عزیزی خرائقی محمدحسین، خالویی فضل‌اله، خانی‌پور مرتضی. کاوش باستان‌شناختی تپه قصر احمد کوآر. مجموعه چکیده مقالات همایش سالانه پژوهشکده باستان‌شناسی. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۹۱؛ ۳۲۱.]
- [32] Alizadeh A. The origins of state organizations in prehistoric highland Fars, Southern Iran. Excav Tall-E Bakun Chicago Orient Inst Publ 2006.
- [33] Mashkour M, Mohaseb A, Debue K. Towards a specialized subsistence economy in the Marvdasht Plain. Preliminary zooarchaeological analysis of Mushki, Jari B, Jari A and Bakun A and B. Alizadeh A, Kim M, Mashkour M, Holl T Mill N(éds), Orig State Organ Prehist Highl Fars, South Iran, Excav Tall-E-Bakun 2006;128:101-5.
- [34] Potts DT, Roustaei K, Petrie CA, Weeks LR. The Mamasani archaeological project stage one: A report on the first two seasons of 2009.
- [35] Ebrahimi S, Zare M, Abolahrar A, Aminpour B. Primary report of the three season excavation Tol-e Mianrodan. Proc Int Congr YoungArchaeologists 2013:78-98.
- [ابراهیمی سعید، زارع موسی، ابوالاحرار علیرضا، امین‌پور بابک. گزارش مقدماتی سومین فصل کاوش تپه میان‌رودان مرودشت، فارس. به کوشش عزیزی خرائقی محمدحسین، خانی‌پور مرتضی، ناصر رضا. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۳؛ ۸۷-۹۸.]
- [36] Pollock S. Radiocarbon dates. In: Pollock S, Bernbeck R, Abdi K, editors. 2003 Excav. Tol-e Baši, Iran Soc. Life a Neolit. Village, Berlin: Deutsches Archäologisches Institut; 2011, p. 262-264.
- [37] Ghasidian E, Azadi A, Pollock S. 7. Chipped stone artifacts. 2003 excav Tol-E Baši, Iran Soc Life a Neolit village 2011:163-174.
- [38] Nishiaki Y. A Reappraisal of the pottery Neolithic flaked stone assemblages at Tall-i Jari B, Fars, Southwest Iran. Stone tools transit from Hunter-Gatherers to Farming Soc Near East 2013:343-58.
- [39] Abe M. Geometrics from the Neolithic settlement of Tall i Mushki, south-west Iran. State Stone terminol contin context Near East Lithics Stud early Near East Prod Subsist Environ 2011;13.
- [40] Pollock S. Miniature cylindrical objects. 2003 Excav Tol-E Baši, Iran Soc Life a Neolit Village 2011:182-90.